

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDAGI O‘RNI VA BADIY IJODINING MA‘NAVY SALMOGI

Qoraqolpog‘iston Respublikasi Amudaryo Tumani Maktabgacha va Maktab Ta‘limi bo‘limiga qarashli 38-sonli ayrim fanlarga chuqur o‘qitiladigan siniflari mavjud umumiy o‘rta ta‘lim maktabning

II-sinf o‘quvchisi

Ma‘rifatov Xursandbek

Annotatsiya: *Turkiy xalqlarning shoh va shoyiri, vajohadli sarkarda, Boburiylar saltanatining asoschisi Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy va ma‘naviy asarlarining turkiy va forsiy davlatlardagi beqiyos o‘rni, g‘azal, ruboiy va qitalarining adabiyotimizdagi badiiy tahlili.*

Kalit So‘zlar: *Zahiriddin Muhammad Bobur, Biografik asari bo‘lmish Boburnoma mazmuni, lirik gazal, tuyuq, fard va hayot yo‘li.*

KIRISH

Bobur dunyoni hayratga solgan yirik davlat va madaniyat arbobi, mohir sarkarda, donishmand tarixchi, zakovatli olim va tarjimondir. Ayni paytda u adabiyotimizning Navoiydan keying zabardast vakili hisobnadi. Bobur 1483-yili Farg‘ona viloyatining poytaxti Andijonda tug‘ilgan. Otasi ushbu viloyat hokimi Umarshayx Mirsho Amir Temurga to‘rtinchi avlod -evara edi. Onasi Qutlug‘ Nigorxonimning otasi Yunusxon esa on ikki avlod bilan CHingizxonga ulanardi. Ko‘rinadiki, Bobur insoniyat tarixidagi ikki buyuk sulola tutashgan nuqtada dunyoga kelgan johonning eng mashhur shaxslaridan biridir. Murakkab va ziddiyatli hayoti o‘spirinlikdan to umrining oxirigacha jang-u jadallar, sarson-sargashtalik, zafar va mag‘lubiyat, ijod-u bunyodkorlik og‘ushida kechdi.

1494-yilda Umarshayx Mirzoga qarshi uning o‘z akasi – Samarqand hokimi Sulton Ahmad Mirzo hamda qaynog‘asi Toshkent hokimi Mahmudxon o‘zaro til biriktirgan holda qo‘shin tortib, Farg‘onaga yurish qiladilar. Nihoyatda qaltis vaziyat vujudga keladi. Buning ustiga kutilmagan falokat yuz beradi: Andijonning g‘arb tamonidagi g‘arb tomonidagi jar yoqasidagi bino bo‘lgan Axi qo‘rg‘onidi turgan Umarshayx Mirzo kabutarxonasi bilan jarga qulab, halok bo‘ladi. (Bu hodisalar haqida kengroq malumotga ega bo‘lishni istasak Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” asarini o‘qish kifoya). Umarshayxdan uch o‘g‘il va besh qiz qolgandi. O‘g‘illarining kattasi – 12 yoshga qadam qo‘ygan Bobur taomil bo‘yicha taxtga o‘tiradi. Yaratganning ko‘magi bilan u taxtni saqlab qoladi. O‘ratepa, Xo‘jand va Marg‘ilonni qo‘lga olib Quvaga kirgan Sulton Ahmad qo‘shini shaharni kesib o‘tuvchi Qarasuv ko‘prigida toshqinga uchrab, tuya va otlari batqoq suvga cho‘kib, ko‘pi nobud bo‘ladi. Ustiga-ustak o‘lat tarqaladi. Qo‘shin vahimaga tushadi. Sulton Ahmad sulx tuzib ortga qaytadi va yo‘lda vafot etadi. Sulton Mahmud ham Axsini bir muddat qamal qilib ololmay, ketishga majbur bo‘ladi. Sharoitdan foydalanib qolmoqchi bo‘lgan Koshg‘ar va Xo‘tan hokimi Abobakr Dag‘latning ham O‘zgand yaqinidagi harakatlariga chek qo‘yiladi. “Boburnomaning aynan shu voqealarga ishora qilib “Tengri taoloning inoyati...” so‘zlari bilan boshlanishi bejiz emasdi. Bobur 1497-yili 15 yoshida Sohibqiron Amir Temur poytaxt qilgan Samarqand shahrini egallaydi. Lekin moddiy tanqislik, qaltis siyosiy vaziyat tufayli bu shahri azimni tashlab chiqishga majbur bo‘ladi. Andijonda xiyonat yuz bergandi. Bobur ishongan beklar taxtga ukasi Johongir mirzoni o‘tqazmoqchi bo‘ladilar. Ikki yil sargardonlikdan so‘ng katta mashaqqatlar bilan Andijon qaytarib olinadi. 1500-

yilda Bobur Samarqandni jangsiz osonlik bilan qo‘lga kiritadi. Lekin Shayboniyxon yaqinlashib kelayotganligi uchun kuch to‘plash maqsadida Shahrisabzga jo‘naydi. Shunda Shayboniyxon Sulton Ali mirzoning onasi Zuhrabegimni unga uylanish va‘dasi bilan aldab, shaharni egallaydi. 1501-yili Bobur 240 nafar navkari bilan yeti mingga yaqin qo‘shini bo‘lgan tajribali shoh Shayboniydan Samarqandni tortib olishga muvaffaq bo‘ladi. Ko‘p o‘tmay Shayboniyxon shaharni qamal qildi va u uzoq davom etdi. Bir tamondan Shahar ichidagi ochlik, ikkinchi tamondan qarindoshlari bo‘lmish boshqa temuriylardan madad kelmagani yosh hukmdorni og‘ir bo‘lsa-da bir qarorga kelishga undadi. U yana Samarqandni tashlab ketishga, nafaqat Samarqandni, jondan aziz Vatanini ham butunlay tark etishga majbur bo‘ldi. Ikki yilga yaqin sarson-sargardonlikda so‘ng 1503-yilda Kabulga yo‘l oladi. Kabul va G‘aznani jangsiz egallaydi va o‘zini shoh deb e‘lon qiladi. 1507-yildan Hindistonni zabt etish harakatiga tushgan Bobur 1526-yili o‘z maqsadiga yetadi. Shu yilning 21-aprelida Panipat jangida Boburning 12 minglik qo‘shini hind sultoni Ibrohim Lo‘diyning 100 ming kishilik askari bilan to‘qnashadi. Ajdodlaridan meros jang sirlari, yillar davomida to‘plagan tajribasi hamda taqdirning bergan achchiq saboqlari qo‘l keldi. Bobur hind yerida Ovuropada keyinchalik “Buyuk mo‘g‘ul imperiyasi” deb atalgan ulkan saltanatga asos soldi. Bobur va boburiylarning hukmdorligi Hindiston tarixida juda katta ijobiy ahamiyat kasb etdi.

Bobur Hindistondagi din-mazhab janjallarini oldini olishga, mamlakatda osoyishtalik qaror toptirishga urindi. Adolatli qonunlar chiqardi, g‘ayridinlik solig‘ini bekor qildi, o‘lgan erning tirik xotinini murda bilan yoqishni ta‘qiqiladi. Mamlakatda obodonchilik ishlarini yo‘lga qo‘ydi. Kanallar qazdirdi, binolar qurdirdi. Atrofiga olim-u fozillarni to‘pladi. Shuningdek, hind yerida hali hech bo‘lmagan bog‘lar bino qildi. Mavarounnahrning shirin-sharbat mevalarni ekdirdi. Lekin jang-u jadallar, saltanat tashvishlari, ayniqsa, vatan sog‘inchi nozik qalb egasi bo‘lgan shoirning sog‘ligiga salbiy ta‘sir qildi. Begona bir yurtni zabt etish hech qachon oson kechmagan. 1526-yilning 21-dekabrda

Boburiylar davlati – Zahiriddin Muhammad Bobur asos solgan davlat (1526–1858).

1526-yilning 21-dekabrida Bobur dushmanlari tamonidan zaharlanib, tasodif tufayli omon qoladi. Bobur xalqimizning har jihatdan yetuk, g‘oyat iste‘dodli farzandi edi. U o‘ta notinch, sargardonlikda kechgan umrini zo‘r salohiyati tufayli jozibali qila oldi. Uning hayoti faqat janglar bilangina emas, ilhomiy onlar bilan ham to‘la edi. U yigirma yoshida yangi bir yozuv – “Xatti Boburiy”ni kashf qildi. Umri davomida ajoyib she‘rlar yozdi, devon tartib qildi. Musiqa bilan shug‘ullanib, “Chargoh” maqomiga “savt”lar bitdi. 1521-yilda she‘riy yo‘lda soliq ishlarini tartibga soluvchi “Mubayyin al-zakot” (“zakot bayoni”) asarini yozdi. 1523-1525-yillarda aruz vazni haqida “Muxtasar” nomli risola bitdi. Boburning “Harb ishi”, “Musiqa ilmi” nomli asarlari hozirgacha topilgan emas. G‘azalnafis shoyir tarjima bilan shug‘ullanadi. Xo‘ja Ahrorning “Volidiya” asarini she‘riy yo‘l bilan o‘zbekchaga o‘giradi.

Muallifning “Boburnoma” asari nafaqat o‘zbek adabiyoti, balki jahon adabiyotining nodir namunasi sanaladi. Bu memuar (esdalik) asarida Bobur o‘n ikki Yoshida taxtga chiqishidan boshlab umrining oxirigacha boshidan o‘tkazganlarini, ko‘rgan-kechirganlarini, guvohi bo‘lgan voqealarini siyosatchi, davlat arbobi, olim, sayyoh va shoir nigohi bilan tahlil etadi. Shuning uchun bu tarix, etnografiya, geografiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, va boshqa fanlar uchun birday manba bo‘la oladi. “Boburnoma” ning o‘zbek nasri taraqqiyotidagi o‘rni beqiyosdir. Bobur o‘zbek va fors ijod etgan zullisonayn shoirdir. U ona tilida yozgan she‘rlarini to‘plab, 1519-yilda Kobulda, 1528-1529-yillarda Hindistonda devonlar tuzgan. Bu ikki to‘plam o‘sha joylar nomi bilan “Kobul devoni”, “Hind devoni” deb ataladi. Kobul devoni topilgan emas. Mutaxassislarining fikricha, saqlanib qolgan she‘rlarining soni to‘rt yuzdan ortiq. Shundan 119 tasi g‘azal, 231 tasi ruboiy hisoblanadi. Shuningdek, shoir devonidan tuyuq, far, qit‘a, masnaviy, muammo kabi janrlar ham joy olgan. Bobur

devonining katta qismi g‘azallardan iborat. G‘azallarining ma‘lum guruhi hasbi hol xususiyatiga ega bo‘lib, shoir hayotining muayyan lavhasi bilan bog‘lanadi. Mana, uning “topmadim” radifli g‘azalini olaylik. Bu she‘rni yozilishi tarihi “Boburnomada” ham keltirilgan. Shoirning umrbayomida aytilganidek, 1500-1501-yillarda Bobur Samarqandni ikki bor olib, yana boy beradi. Bir muddat sargardonlikdan so‘ng biror viloyat berar degan umidda Toshkent xon dodasi Yunusxon huzuriga boradi. Bobosi O‘ratepani unga berishini aytadi, ammo bu gaplar va‘daligicha qolib ketadi. Sargardonlik, xiyonatlar, yaqinlaridan judo bo‘lish, qarindoshlarining hamiyatsizligi, Shayboniyxonning tinimsiz ta‘qibi shoirning ko‘nglini cho‘ktiradi. Buning ustiga Boburning ashaddiy dushmani Ahmad Tanbal bilan to‘qnashgan Yunusxon u bilan murosaga keladi va buni nishonlab ov va ziyofat tashkil qiladi. Bu hol Boburni qattiq qiynaydi. Ko‘nglidagi iztiroblarini: “Jonimdan o‘zga yori vafodor topmadim, Ko‘nglimdan o‘zga mahrami asror topmadim” matlasi bilan boshlanuvchi g‘azalda ifoda etadi. “Yod etmas emish kishini mehnatta kishi” misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi ham shu kunlarda ruhiy ezilishlar natijasi o‘laroq yozilgan. Bazan bunday biografik chizgilar oshiqona kayfiyatdagi satrlar bilan almashinib keladi va nafis badiiyat libosida ko‘rsatiladi. Quyidagi g‘azalga diqqat qilaylik:

Qaro zulfing firoqida parishon ro‘zg‘orim bor,
Yuzungning ishtiyoqida ne sabr-u ne qarorim bor.
Labing bag‘rimni qon qildi, ko‘zumdin qon ravon qildi,
Nechun holim yamon qildi, men andin bir so‘rorim bor.

Avval g‘azalning badiiyatiga e‘tibor qarataylik. Tanosub* (ma‘no va mantiq jihatidan o‘zaro aloqador, tushunchalarni keltirish bilan hosil qilinadigan she‘riy san‘at turi) san‘atidan foydalangan shoir ma‘shuqa g‘zalligi va oshiqning ruhiy ruhiy kechinmalarini mohirlik bilan chizadi. “Qaro”, “zulf”, “parishon”, “ko‘z”, “yamon” so‘zlarini o‘zaro qora rang, “yuz”, “lab”, “qon” so‘zlari qizil rang bilan bog‘liq tushuncha birlashtirib, tasvir va ifodada o‘ziga xoslikni yuzaga keltirgan. shuningdek, asosiy qofiya (ro‘zgorim-qarorim-so‘rorim) bilan birgalikda saj’ – ichki qofiya (firoqida – ishtiyoqida; qon – ravon – yamon) hamda radif (qildi; bor)ning qo‘llanilishi g‘azalga mayin musiqiylik baxsh etgan. Oshiqning hayoti (ro‘zg‘ori) ma‘shuqa zulfi firoqida parishon, yor yuzining ishtiyoqi, lab tammanosi uning sabr-qarorini intihosiga yetkazadi. Sof oshiqona kechinmalar bayoni bilan boshlangan ushbu satrlar keying baytlarda hasbi hollik yo‘siniga o‘ta boshlaydi.

Jahondin menga g‘am bo‘lsa, ulusdin gar alam bo‘lsa,
Ne g‘am yuz muncha ham bo‘lsa, seningdek g‘amgusorim bor.

“Jahondin menga g‘am bo‘lsa...” Bolalikedanoq hokimiyatning og‘ir yuki gardaniga ortilgan, hayotining ko‘p qismi qirg‘in urushlar qa‘riga kechgan, do‘st-u yori necha bor sotgan, alamlardan diydasida ko‘z yoshlari qotgan Boburning hasrati bu. “Ulusdin gar alam bo‘lsa...” Saltanat ishtiyoqida ne yurtlarni kezman, dushman bo‘lsa-da kimlarningdir dilbandi bo‘lgan yot navkarni tig‘ bilan kesgan, umr bo‘yi janglarda qonlar kechgan va bu bilan ne-ne odamlar – ulus qayg‘usiga sabab bo‘lgan Boburning iqrori bu.

Hasrat va iqrorlardan song u yorga qarata: “Bu g‘am va alamlardan yuz barobar bo‘lsa ham, mening g‘amim yo‘q, chunki sen barsan” deya uning g‘amgusorligini istaydi. Bu kabi she‘rlarni shoir devonidan ko‘plab topish mumkin. “Mening konglumki gulning g‘unchasidek tah-batah qondur”, “Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkuldur” g‘azallarida, “Beqaydman-u xarobi siym

ermasmen”, “Tole yo‘qi jonimg‘a balolig‘ bo‘ldi” kabi ruboiylarida, “Bir kecha xotirim mushavvash edi” masnaviysida Boburning ziddiyatga to‘la hayoti yuksak badiiy ifoda etilgan.

Bobur she‘riyatini o‘qib bir narsaga amin bo‘lasiz: u hayotni sevadi, umrining har daqiqasini g‘animat biladi. Shuning uchun har qanday og‘ir kunlarda yashashga intildi, izlanishlardan toxtamadi, ijodda davom etdi. Shoirning hayotsevarligi, ayniqsa, “Yoz fasli, yor vasli, do‘stlarning suhbatlari”, “Sendek menga bir yori vafodor topilmas” kabi g‘azallarida yaqqol aks etgan. Bobur ijodida mana shunday hayotga qaynoq mehr aks etgan jo‘shqin g‘azallar ham, afsus-nadomat to‘la she‘rlar ham bor. Ularni umumiy bir jihat birlashtirib turadi: she‘rlarining hammasi benihoya samimiy tuyg‘ular bilan yog‘rilgan. Buyuk shoir haqida o‘zbek yozuvchilari tomonidan bitilgan ko‘plab asar va kitoblari mavjud.

Masalan ularga Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” ramanini olsak, bu raman dunyoning rus, qoraqolpoq, qirg‘iz, qozoq, urdu, turkman, hind, bengal, turk tillariga nafis tarjima qilinib kitobxonlar qo‘liga yetib bordi. 2022-yili esa yapon tiliga ham tarjima qilindi. Ingliz tiliga esa asar 2 marta tarjima qilindi. Buyuk sarkardamiz nomini abadiylashtirish maqsadida ko‘plab chora tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ularga misol qilib Toshkent viloyatining Chirchiq shahrida Boburning haykali, Andijon viloyat Andijon Shahar Bog‘ishamol bog‘ida ham bobur haykali qad rostladi. Shuning bilan bir qatorda Bobur nomi ko‘chalar, tashkilotlar, bog‘ va bir qancha mashhur joylarga berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 9-sinf adabiyot darslik kitobi, nashriyot “MITTI YULDUZ” Toshkent 2006.
2. Pirimqul Qodirov, “YULDUZLI TUNLAR” ramani “SHARQ” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati Toshkent 2009.
3. Hasan Quدراتullayev, “BOBUR ARMONI” ramani “SHARQ” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati Toshkent 2009.
4. 5-sinf adabiyot darlik kitobi, Toshkent 2020.